

ARAŞTIRMA MAKALESİ | RESEARCH ARTICLE

OSMANLI SON DÖNEMİNDE BERBERLİK

İbrahim YILMAZ

Dr., Emniyet Genel Müdürlüğü
ibrahim.yilmaz70@hotmail.com

0000-0002-5332-1663

Atıf / Citation: Yılmaz, İ. (2022). Osmanlı son döneminde berberlik. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, (İNİJOSS), 11(2), 396-408

<https://doi.org/10.54282/inijoss.1135743>

Öz

Saç ve sakalların kesilip düzenlenmesi insan ihtiyaçlarındandır. Osmanlı toplumunda bu ihtiyacı karşılamak amacıyla, Kanuni Dönemi'nde ortaya çıkan kahvehanelerin bir köşesi berberlere ayrılmıştı. Ayrıca seyyar olarak hizmet veren berberler de bulunmaktaydı. Tarihi süreçte kahvehanelerin yasaklanmasıyla müstakil berber dükkânları ortaya çıkmıştır. Bu çalışma genel olarak XIX. yüzyıl ile XX. yüzyıl başlarını kapsamakta olup Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi belgeleri ile ikinci el kaynaklardan faydalanılmıştır. Söz konusu dönemdeki berber dükkânlarının ne tarz mekânlar olduğu, berberlerin günümüzde de bilinen hizmetlerinin yanı sıra sağlık alanındaki faaliyetlerinin nelerden oluştuğu üzerinde durulmaktadır. Ayrıca toplum ve devletin berberlerin sağlık alanındaki faaliyetlerine nasıl yaklaştığı incelenmektedir. Çalışmanın sonunda berberlerin saç ve sakal tıraşı yanında diş çekme, hacamat yapma, sünnet etme gibi cerrahi operasyonlar yaptıkları, hasta muayene ederek tedaviler uyguladıkları ortaya çıkarılmıştır. Berberlerin sağlık alanındaki çalışmalarının toplum tarafından kabullenilmiş olmasına rağmen herhangi bir tıp eğitimi almadan bu hizmetleri yerine getirmelerinden dolayı insanların çeşitli zararlara uğradıkları tespit edilmiştir. Tedavi olmak amacıyla berberlere başvuran insanların zarar görmeleri üzerine devletin, bir takım düzenleyici ve denetleyici tedbirler aldığı görülmüştür. Bu tedbirler kapsamında tıbbiye mezunu olmayanların doktor gibi hasta muayene ederek tedaviler uygulaması yasaklanırken, diş çekme, sünnet etme, hacamat yapma gibi tıbbi konularda hizmet vermek isteyen berberlere imtihandan geçmek şartıyla izin verilmeye başlandığı açığa çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Berber, Diş çekme, Sünnet etme, Tıbbi müdahale

BARBERING DURING THE LATE ERA OF THE OTTOMAN EMPIRE

Abstract

Hair and beard-cutting and styling is a basic human needs. In order to address this demand in Ottoman society, a part of the coffeehouses that emerged during the Kanuni period was reserved for barbers. There were also barbers serving as mobile barbers. With the prohibition of coffee houses, standalone barber shops have emerged in the historical process. The present study mainly spans the nineteenth and the early twentieth century, and the Ottoman Archive documents of the Presidency of the State Archives and

second-hand sources were utilized. It focuses on what kind of places the barber shops in question were at the time and what the barbers' practices in the field of health consisted of in addition to the services known today. Moreover, the study investigates the approaches of society and the state toward barbers' practices in the field of health. At the conclusion of the study, it was revealed that barbers performed surgical procedures such as tooth extraction, cupping, and circumcision, in addition to hair and beard shaving, and administered treatments by examining patients. Although the barbers' practices in the field of health were recognized by society, it has been determined that people were harmed due to their lack of medical expertise when performing these services. It has been observed that the state had adopted regulatory and supervisory measures after people who applied to barbers for treatment were harmed. Within these measures, it was revealed that non-medical graduates were forbidden from examining patients and administering treatments like doctors; however, barbers intending to offer medical services such as tooth extraction, circumcision, and cupping were permitted, provided they passed the exam.

Key Words: Ottoman, Barber, Tooth extraction, Circumcision, Medical intervention

GİRİŞ

Berber kelimesi İtalyancadan dilimize yerleşmiş olup kökü *barbier*dir. Günümüzde *berber* kelimesiyle hem saç ve sakal kesip düzenlemeyi meslek olarak yapan kişi, hem de bu kişinin iş yeri ifade edilmektedir (Aksu, 1996: 1). Saçların kesilip şekle sokulabilmesi için bir başka kişiye gereksinim duyulmakta olup bu ihtiyacın tarihin eski çağlarından itibaren profesyonelce olmasa bile bir şekilde giderilmiş olması gerekir.

Milattan önceki dönemlerde Fenikeliler, Asurlular ve Medlerin berberlik sanatında oldukça mahir oldukları bilinmektedir. O dönemlerde berberler seyyar olarak mesleklerini icra etmekteydiler. Eski Mısırlılar ve Helenlerde de saç kesim ve yapımına büyük önem atfedilmekteydi (Aksu, 1996: 3, 4). Antik medeniyetlerde berberler rahiplerden oluşmaktaydı ve temel görevleri insan bedenine saç ve kıllardan giren kötü ruhları uzaklaştırmaktı (Perk, 2017: 7). Bu dönemlerde hükümdarların özel berberleri bulunmaktaydı ki Frigya kralının özel berberi bir efsaneye de konu olmuştur. Efsaneye göre kralın özel berberi, Kral Midas'ın saçlarını kulaklarının üstüne kadar uzatmasının nedenini, kulaklarının eşekkulağına benzemesi olduğunu ifade etmekteydi (Aksu, 1996: 3, 4).

Divanü Lügat-it Türk'te berber kelimesi geçmemesine rağmen saç kesimiyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Osmanlı dönemine kadar Türklerdeki berberlik mesleğiyle ilgili net bilgiler olmasa da bazı Türk boylarında kadınların saçlarını uzatarak örgü yaptıkları, kimi zaman erkeklerin de saç uzattıkları, bazı dönemlerde ise saçların kısa kesildiği bilinmektedir. Dolayısıyla saçlar gelişmiş güzel bırakılmamakta ve bakımlı olmasına dikkat edilmekteydi (Aksu, 1996: 1).

Evliya Çelebi İstanbul'daki berberleri dükkânında çalışan ve seyyar olarak hizmet verenler olarak iki kısımda incelemekte ve dükkânı olan berberlerin sünnet de yaptıklarını belirtmektedir. Buna göre, İstanbul'da 300 berber dükkânı bulunmakta ve buralarda 400 berber çalışmaktaydı. Seyyar berberlerin ise 2.000 civarında oldukları ifade edilmektedir (Aksu, 1996: 12).

Bu çalışma genel olarak XIX. yüzyıl ile XX. yüzyıl başlarını kapsamakta olup Osmanlı toplumundaki berberlik mesleği incelenmektedir. Berberlerin esnaf sınıfı içerisindeki yerlerinin belirlenmesi, mesleklerini icra ettikleri dükkânların nasıl mekânlar olduğunun ortaya konulması, seyyar berberlerin çalışma şekillerinin açığa çıkarılması hedeflenmektedir. Ayrıca bir sağlık personeli gibi hizmet veren dönemin berberlerinin bu alanda hangi işleri icra ettiklerinin, toplum

ve devletin bu hususa nasıl baktığının, bu alanda ne tür sıkıntılar yaşandığının aydınlatılması amaçlanmaktadır.

1.BERBERLİK ve BERBER DÜKKÂNLARI

Kanuni döneminde kahve içme alışkanlığının yaygınlaşması üzerine açılan kahvehanelerin bir köşesine berberler yerleşmiş ve kahveci esnafına yamak sayılmışlardı. Osmanlı esnaf sisteminde uygulanmakta olan gedik usulüne göre berber esnafı kahvehane gediklerine tabi idi (Koçu, 2002: 47, 48). Bu dönemde berberler tıraş hizmetinin yanı sıra bir nevi cerrahlık hizmeti de vermekteydiler. Avusturya elçilik heyetiyle birlikte İstanbul'a gelen Stephan Gerlach, 1576 yılında, boğazına bıçak saplayan bir kişinin Sultan Süleyman külliyesindeki hastaneye götürülmeden önce, yaralarının bir berber tarafından dikildiğini ifade etmektedir (Gerlach, 2017: 379).

Es'ar defterlerinden Osmanlı dönemi berberlerinin uyması gereken kurallar hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. 1640 tarihli bir deftere göre berberler tıraş ettikleri kişilerden 1 akçe ücret almalı, 1 akçeden fazla veren müşterilere gül suyu ikram etmeliydiler. Ayak berberleri (seyyar berberler, sokak berberleri) dışında, dükkânlarında berberlik yapanların ibrişim peştamal kuşanmaları ve temiz giysiler giymeleri zorunlu idi. Kullandıkları leğen, ibrik gibi malzemeleri kalaylayarak kullanmaları ve usturalarının gayet keskin olması şarttı. Berber olmak isteyenler iki sene çıraklık yapmak zorundaydı. Fakat hünerli olup daha kısa sürede mesleği öğrenenlere de icazet verilebilmekteydi. Berberliğin yanı sıra hacamat vb. cerrahi alanlarda hizmet vermek isteyenlerin ise en az 5 yıl çıraklık yapmaları gerekmekteydi (Yücel, 1992:116).

Ayak berberleri olarak adlandırılan ve ekteki fotoğrafta görülen berberlerin dükkânları olmayıp bazen yol kenarları veya duvar diplerinde müşteri beklerler bazen de çarşı pazarda dolaşarak buldukları müşterileri tıraş ederlerdi. Ayak berberleri genel olarak dükkân açacak kadar ustalaşmamış kişilerden oluşmaktaydı. Yaptıkları tıraş da pek ustaca olmadığından müşterilerin yüzlerinde kesikler kalmaktaydı (Aksu, 1996: 14). Ayak berberleri, ruhsatsız olarak çalışmalarından dolayı sıklıkla belediye çavuşlarının baskınına uğrarlardı. Bu durumda iskemle ve diğer malzemelerini alarak kaçır, müşterinin tıraşını yarım bırakırlardı (Koçu, 2002: 59). Müşteri profilleri farklı olduğundan dükkân sahibi berberler ile ayak berberleri arasında herhangi bir rekabet söz konusu değildi. Ayak berberlerine taşra vilayetlerde de rastlanmakta olup sadece şehirlerde değil köylerde de hizmet vermekteydiler. XX. yüzyıl başlarında da varlıklarını devam ettiren ayak berberleri (BOA.DH.MKT.1231/91) bazen bir köy, bazen de birkaç köy halkıyla anlaşır ve zaman zaman köyleri gezerek insanları tıraş ederlerdi. Köye giden ayak berberleri her defasında ücret almaz, genellikle harman sonunu beklerlerdi (Aksu, 1996: 19). Köyleri gezen berberlerin yanı sıra bazı köy kahvehanelerinde berberlik yapan kişiler de bulunmakta olup bu kişiler aynı zamanda çiftçilik de yapmaktaydılar (Kıa, 2013: 111).

Dükkânı olan veya seyyar olarak çalışan berberlerin dışında bir de hamamlarda mesleklerini icra eden berber grubu bulunmaktaydı. Bu kişiler müşterilerini hem tıraş eder, hem de önemsiz, küçük yaraların tedavisini yaparlardı (Kıa, 2013: 98; Aksu, 1996: 14). Fakat asıl işleri hacamatçılık olup İstanbul'un büyük hamamlarında dört, beş berber çalışırdı (Koçu, 2002: 59).

Padişah IV. Murat döneminde kahvehanelerin kapatılması müstakil berber dükkânlarının ortaya çıkmasını sağlamasına rağmen padişahın ölümüyle bu yasak ortadan kalkınca berberler tekrar kahvehanelerin içine girdiler. Yeniçeri Ocağının son dönemlerinde kahveci ve berberlerin bir kısmı ocağa kayıtlı olup ocak ileri gelenlerinin de kahvehaneleri bulunmaktaydı. Yeniçeri Ocağının 1826 yılında kaldırılmasıyla İstanbul'daki tüm kahvehaneler kapatılınca şehir aniden berbersiz kaldı. İnsanların ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla berber gedikleri ihdas edilerek müstakil berber dükkânları açılmaya başlandı (Koçu, 2002: 47, 48). Fakat devlet, berber dükkânlarının kapatılan kahvehanelerin yerini almaması için kadı, mimar ve kâtiplerden oluşan bir komisyon marifetiyle dükkânları kontrol ettirerek kahvehane gibi kullanılmaya müsait büyüklükte olmamasına özen gösterdi (Turna, 2012: 182). Yine de bazı berber dükkânlarının arka kısımlarında kahve ve nargile içilen yerler bulunması tam olarak engellenemedi (Gedikler& Tekin, 2019: 58). Bir müddet sonra kahvehanelerin tekrar açılmasıyla bazı berberler kahvehane köşelerine yerleşirken bazıları ise müstakil olarak çalışmaya devam ettiler (Koçu, 2002: 47, 48).

Genellikle bir kahvehanenin bir köşesinden ibaret olan berber dükkânlarının zemininin taş veya tuğla döşenmiş olması şarttı (Koçu, 2002: 49). XX. yüzyıl başlarındaki kahvehaneleri resme döken ressam Ali Rıza Bey'in resimlerinden de bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Ali Rıza Bey'in Üsküdar sahilinde Kıvırcık Ahmet Ağa'nın kahvehanesini çizdiği resimde, köşedeki masa ve aynaların duruşundan eskiden berber köşesi olduğu anlaşılmaktaydı (Ünver, 1967: 14).

Berberler bir kahvehaneye yerleşmemişlerse dükkânı mahallenin hareketli yerlerinden birisinde olurdu. Devamlı olarak mangalda bir çaydanlık kaynar ve müşterilere çay, kahve ikram edilirdi. Gayrimüslim berberler ise çay, kahve yerine likör, konyak gibi alkollü içecekler ikram ederlerdi. Berberler genellikle temizliği ve titizliği ile meşhurdular. Yalnızca dükkânlarının temizliğine değil kendilerinin ve çıraklarının elbiselerine de dikkat ederler, bir müşteriye kullandıkları havluyu başka bir müşteriye kullanmazlardı (Koçu, 2002: 56).

Yeniçerilik döneminde kahvehanelerde uğur ya da kazanç tılsımı olarak bir florya kuşu veya kanarya bulundurulurdu. Yeni bir kahvehane açıldığında en makbul hediye, güzel bir kafes içinde bir kuş olurdu. Berberlerin kahvehaneler içinde bulunmasından dolayı bu gelenek berber dükkânlarına da geçerek her berberde bir kuş bulundurulmaya başlandı (Koçu, 2002: 53). XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde, berber dükkânlarında, kolonya, saç ve elbise fırçaları, sabun, tarak, saç boyası, baston, şemsiye gibi malzemeler de satılmaktaydı (Koçu, 2002: 57).

II. Abdülhamid döneminde Avrupalı tarzda açılan berber dükkânları kendilerini geleneksel berberlerden ayırt etmek için *perukâr* ismini kullanmaya başladılar. Bu dönemdeki değişiklik sadece isimle sınırlı kalmamış, dükkânlara büyük aynalar asılmaya, dolaplar yaptırılıp kullanılan malzemeler buralara konulmaya başlanmıştır. Dönemin en lüks berber dükkânları Sirkeci'de bulunmakta olup aralarında en meşhur olanı Selanikli Matoş'un dükkânıydı (Koçu, 2002: 48, 49, 57).

Bu dönemde devlet, berberlerin sağlık kurallarına uyup uymadıklarını da yakından takip etmiştir. Dâhiliye Nezareti, 9 Şubat 1908 tarihinde Şehremanetine yazdığı yazıda, başta cilt hastalıkları olmak üzere bir takım hastalıkların yaygınlaşmasını önlemek amacıyla berberlerin sıkı bir şekilde denetlenmesi emrini vermektedir. Bu yazıda berberler tarafından alınması

gereken tedbirler de izah edilmektedir. Buna göre, dükkânı bulunan veya seyyar çalışan berberler işe başlamadan önce ellerini sabunla iyice yıkamalıdır. Ayrıca, kullanılan alet ve edevatın her kullanım sonrası temizlenmesi şarttır. Tarak ve fırçalar 100 dirhem suya 5 dirhem soda konularak elde edilecek karışımla temizlenmeli, makas, ustura ve saç makineleri de sabunlu su içinde 10 dakika kaynatılmalıdır. Sapı kemik, fildişi veya selülozdan mamul usturalar uzun süre kaynatılamayacağından bunların yerine madeni saplı olanlar tercih edilmeli, bunlar tedarik edilinceye kadar ispirotoda ıslatılmış pamuk veya bezlerle kuvvetlice silinmelidir. Havlular her gün kaynar suyla yıkanmalı, kesilen ve yerlere düşen kıl veya saçlar, ıslatılmış ince talaş veya kum ile toplanmalıdır (BOA.DH.MKT.1231/91).

Yeni tarzda berber dükkânlarının açılması berberlik mesleğinde büyük değişimler getirdi. Bu dönemde berberler bellerine bağladıkları peştamallardan vazgeçerek beyaz iş gömlekleri giymeye başladılar. Önceleri, leğende sabun köpürtüp, sakalları elle ovarak yumuşatırken, sabun taşları ve tıraş fırçaları kullanmaya başladılar. Yine önceki dönemde müşteriler duvara bitişik, alçak, tahta sedirlere oturtularak tıraş edilirken bu dönemde berber koltukları devreye girmiştir. Berber dükkânlarının yeni bir şekle girmesi ücretleri de etkilemiş, saç ve sakal tıraşı 5 kuruşa çıkmıştır. Berber dükkânlarının sayısı artınca rekabet de artmış, bu ortamda bazı berberler müşterileri daimi kılmak adına indirimli abonman kartları çıkarmıştır (Koçu, 2002: 48, 49, 57). Tıraştan sonra saçlar mutlaka yıkanır. Saçların yıkanabilmesi için, tavana veya duvara asılı bulunan ve altında bir musluğu olan *sitil* ismi verilen bir su kabı kullanılırdı. Saçın yıkanması berber tarafından yapılır, çırak ise suyun yere akmaması için leğen tutardı. Sitiller, berberlik yapılan mevki ve müşterilerin sosyal ve ekonomik durumlarına göre toprak, bakır veya gümüşten imal edilmiş olabilirdi (Aksu, 1996: 12).

2.SAĞLIK GÖREVLİSİ OLARAK BERBERLER

Osmanlı döneminde berberler saç ve sakal tıraşının yanısıra sünnetçilik, dişçilik, hacamatçılık yapmakta, sülük yapıştırarak veya şişe çekerek tedavi uygulamakta, uyuz, egzama, göz ağrısı, soğuk algınlığı, frengi gibi hastalıklar ile kelliğe karşı ilaç ve merhemler vermekte, kırık-çıkıklarla uğraşmakta ve bazı cerrahi müdahalelerde bulunmaktaydılar (BOA.A.}MKT.MHM.216/100 ; ZB 40/41, 347/64; Koçu, 2002: 49, 56; Aksu, 1996: 25; Zorlu, 2017: 171). Tabi ki bir berber, sayılan tüm bu işlerle uğraşmamakta içlerinden bir kısmında maharet kazanarak o alanda hizmet vermekteydi.

Berberlerin dişçilikle ilgili maharetleri diş çekmekten ibaretti. Genellikle ağrıyan dişi tespit edemezler, hastanın gösterdiği dişi çekerlerdi. Bazı berberler çektikleri dişleri atmazarak biriktirir, yeterince topladığında bu dişlerle, örneğin, "*Berber Ali Usta*" yazarak dükkânının önüne asardı (Koçu, 2002: 55, 56; BOA.A.}MKT.UM.69/28). Diş çeken berberler, bu maharetlerinin bilinmesi için feslerine diş çekmede kullanılan kerpeten işareti takarlardı (BOA.A.}MKT.UM. 69/28; Aksu, 1996: 25).

Osmanlı toplumunda hacamat sıklıkla başvurulan bir uygulamaydı. Toplumdaki inanişe göre, yaz başlarında kan eskimiş ve koyulaşmış olduğundan akıtılarak yenilenmesi gerekirdi. Bu işi yapanlar da berberlerdi (Göktaş, 2014: 105). Dahiliye Nezaretinin 3 Mart 1891 tarihli yazısına

göre, daha önceki tarihlerde hacamat sıklıkla uygulanan bir tedavi yöntemi idi ve birçok hastada olumlu etkileri gözlenmekteydi (BOA.DH.MKT.1814/150).

Berberler diş çekme, hacamat yapma, sünet etme vb. tıbbi müdahalelerde bulunurken devlet, insanların zarar görmemesi adına bu alanda bir takım tedbirler almaktaydı. Bu tedbirlerden birine 1840'lı yılların başlarında şahit olunmaktadır. Bu yıllarda İstanbul'da sağlık alanında da hizmet veren berberler Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de imtihandan geçirilerek başarılı olanlara şahadetname verilmiş (BOA.A.}MKT.MHM.216/100) böylece devlet kendilerini resmen tanımıştı. Devam eden süreçte sağlıkla ilgili hizmet vermek isteyen berberlerin bireysel başvuru üzerine imtihandan geçirildiğine şahit olunmaktadır. Örneğin, Erzurumlu berber İstefan, hacamat ve diş çekme konusunda kendisine ruhsat verilmesi için başvurmuştu. İstefan'ın, Mekteb-i Tıbbiye'de yapılan imtihanında beyan etmiş olduğu hususlarda maharetli olduğu tespit edilmiş ve kendisine 12 Ağustos 1851 tarihinde ruhsat verilmişti. Verilen ruhsatta İstefan'ın sadece belirtilen konularda çalışabileceği, hekimlik ve cerrahlık gibi işlere karışmaması gerektiği kayda alınmış, ayrıca emsallerinde olduğu gibi fesine nişan takabileceği ifade edilmişti (BOA.A.}MKT.UM.69/28; BOA.A.}MKT.DV.39/75).

Devlet, sağlık alanında hizmet vermek isteyen berberleri imtihandan geçirmesine rağmen zaman zaman ehliyetsiz berberlerin müdahalelerinden zarar gören insanların şikayetleri söz konusu olmaktadır (BOA.İ.MVL.321/13637, 265/10070). Örneğin, Ayşe Hatun, Temmuz 1847'de verdiği arzualde, berber Ohannis'in, oğluna hacamat yaptıktan sonra oğlunun kolunun şişerek yatağa düştüğünü, Ohannis'ten şikayetçi olduğunu ifade etmişti (BOA.A.}MKT.89/30).

Bu aşamada, devletin şikayetler karşısında nasıl tavır aldığı önem kazanmaktadır. Margarita isimli kadının 1853 yılındaki şikâyeti üzerine yapılan soruşturma, bu konuya verilen önemi ortaya koymaktadır. Margarita, Beyoğlu'nda manavlık yapan kocası Dimo'nun hastalanması üzerine berber Kirkor'u muayene etmesi için çağırdıklarını, verdiği hapı kullanan kocasının daha da kötüleştiğini, hapı kullanmayı bırakarak başka doktorlara da muayene ettirdilerse de birkaç gün içinde vefat ettiğini, berber Kirkor'dan şikayetçi olduğunu ifade etmişti. Taraflar, konunun havale edildiği Meclis-i Tıbbiye'ye celp edilerek sorguları yapılmıştır. Berber Kirkor sorgusunda, hastayı muayene ettiğini kabul etmekle birlikte hap verdiğini inkâr etmiştir. Şikayetçinin, berber Kirkor'un verdiği haplardan geriye kalanlar olarak gösterdiği hapların Mekteb-i Tıbbiye'de tahlilleri yapıldığında muhteviyatında, göz taşı olarak bilinen kimyasalın bulunduğu anlaşılmıştı. Berber Kirkor'un verdiği hapları kullanmayı bıraktıktan sonra hastayı muayene eden doktor da Mekteb-i Tıbbiye'ye çağrılıp ifadesi alınmıştı. Doktor verdiği ifadede, hastada bazı alametler görse de bunların, verilen haplardan kaynaklandığını kesin olarak söyleyemeyeceğini ifade etmişti (BOA.İ.MVL.265/10070).

Tahkikat esnasında bir taraftan tarafların ifadesi alınırken diğer taraftan da Dimo'nun ölüm sebebinin belirlenmesi amacıyla otopsi yapılmıştı. Otopsi, Galata mahkemesi tarafından görevlendirilen katip, Bab-ı Âli tarafından görevlendirilen memur, çavuş ve zaptiye ile mahalleden lazım gelenler hazır olduğu halde zaptiye hekimi tarafından icra edilmişti. Yapılan otopside cesette darp cebir izine rastlanmamış, fakat birkaç gün evvel yapışturulmuş olan 15 sülük bulunmuştu. Midesi kontrol edildiğinde, hap veya hapla ilgili bir sıvı bulunamamış olup midenin doğal halinde olduğu, mide üstünde bir iltihap bulunduğu tespit edilmişti. Zaptiye hekiminin

verdiği raporda, Dimo'nun hastalığına doğru teşhis konulmadığı, yanlış ilaç kullanılması dolayısıyla şiddetlenen hastalık dolayısıyla vefatın gerçekleştiği ifade edilmekteydi (BOA.İ.MVL.265/10070). Görüldüğü gibi berber Kirkor'un, basit tıbbi müdahalenin de ötesine geçerek hastaya ilaç verme noktasına kadar gittiği ve bu durumun bir ölüme sebebiyet verdiği iddia edilmekteydi.

Tahkikatta elde edilen veriler incelendiğinde manav Dimo'nun, berber Kirkor tarafından verilen hapların tesiriyle öldüğü kesin olarak belirlenememiş olsa da Kirkor'un yetkisi olmaksızın doktorluk yaptığı ortaya çıkmıştı. Fakat bu gibi fiilleri işleyenlere yönelik olarak Kanun-u Tıbbiye veya Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane mevzuatında herhangi bir hüküm bulunmadığından berber Kirkor'a bir ceza verilememişti. Bu durumda konu Meclis-i Vala'ya intikal etmiştir. Burada yapılan müzakereler sonucunda berber Kirkor'a bir sene pranga cezası verilmesi kararlaştırılmıştı (BOA.İ.MVL.265/10070). Soruşturma süreci göz önüne alındığında, Margarita'nın şikayeti üzerine tarafların dinlendiği, hastanın kullandığı iddia edilen hapin tahlilden geçirildiği, otopsi yapıldığı ve konunun Meclis-i Vala'ya kadar ulaştığı görülmektedir. Tüm bu süreçler, konuyla ilgili şikâyetlerin en ince ayrıntısına kadar soruşturulduğuna delalettir.

Berberlerin hatalı uygulamaları cezai sorumluluk doğurmakla kalmamış, zararların tazmini de gündeme gelmiştir. Bu hususun fetvalara da konu olduğu görülmektedir. Bu fetvalardan birinde, berberin hatalı müdahalesi sonucu ölen hastanın mirasçılarının ilgili berberden, yarı nispetinde diyet alabilecekleri ifade edilmekteydi (Zorlu, 2017: 312).

Manav Dimo tekil bir örnek olmayıp yetkisiz berberlerin, hatta attarların doktor gibi davranıp hastaları muayene ederek ilaç vermelerine zaman zaman rastlanmaktaydı. Bu tür uygunsuzluklardan insanlar zarar görmekte hatta ölümler meydana gelmekteydi (BOA.İ.MVL.321/13637, 265/10070). Bu sıkıntıların saraya kadar ulaşması üzerine konuyla ilgili olarak 18 Aralık 1854 tarihinde bir irade çıkmıştır. Söz konusu iradede Mekteb-i Tıbbiye doktorlarından ve Meclis-i Tıbbiye azasından Miralay Hafız Bey'in, refakatine verilecek zaptiye çavuşu ile birlikte, İstanbul'da teftişe çıkması ve şahadetnamesiz olarak hacamat ve sünnet yapan, diş çeken, insanlara ilaç veren berberleri tespit etmesi emredilmekteydi. Bu kişiler tespit edildiğinde ise kullandıkları ilaçlara el konularak konunun Bab-ı Zaptiye'ye bildirilmesi, oradan da Mekteb-i Tıbbiye'ye intikal ettirilmesi emri verilmekteydi (BOA.İ.MVL.321/13637; BOA.A.}MKT.MVL.70/41).

Yapılan denetimlere rağmen ehliyetsiz kişilerin insanlara tıbbi müdahaleler yapmasının önü alınamamış olacak ki devlet, 30 Nisan 1861 tarihinde bir kez daha harekete geçmişti. Bu tarihte Sadaret, Şehremanetine bir yazı yazmış ve bu tür işler yapan berberlerin denetlenerek, şahadetnamesi olmayanların imtihandan geçirilmek üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye gelmelerinin sağlanması emrini vermişti (BOA.A.}MKT.MHM.216/100).

Ülkede imtihandan geçmemiş berberlerin insanlara tıbbi müdahalelerde bulunmalarına engel olacak hukuki düzenleme ihtiyacını gören idare, 12 Ekim 1861 tarihinde *Memalik-i Mahruse-i Şahanede Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname* ismiyle bir düzenleme yapmıştır (Düstür, 1 /2, s. 814-816). Bu düzenleme ile yeterlilikleri olmayan kişilerin tıp alanında faaliyette bulunmaları yasaklanmaktaydı. İlgili düzenlemenin 1. maddesiyle, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den

veya yabancı bir ülkenin tıp okulundan mezun olmayanların doktorlukla ilgili iş ve işlemler yapmaları yasaklanmaktadır. Aynı nizamnamenin 12. maddesiyle de bu yasağı ihlal edenlere 2 mecrediye altınından 7 mecrediye altınına kadar para cezası verileceği belirtilmekteydi. Bu suçun tekrarı halinde ise para cezası iki katına kadar artırılacağı gibi 2 aydan 6 aya kadar hapis cezası da verileceği kayıt altına alınmaktaydı (Düstür, 1 /2, s. 814-816; Zorlu, 2017: 62, 64).

Tıp okullarından mezun olmayanların insanlara tıbbi müdahaleler yapmalarından sadece bu işten zarar görenler değil berberlerin meslek örgütleri de rahatsızdı. Üsküdar ve Kadıköy Berber Kethüdası Kadri Efendi, 1901 yılında Dahiliye Nezaretine başvurarak bölgesindeki berberlerin imtihandan geçirilerek başarılı olanlara belge verilmesini, imtihanı geçemeyenlerin ise meslekten men edilmelerini talep etmişti (BOA.DH.MKT.2544/96).

Yapılan hukuki düzenleme ve denetimlere rağmen, imtihandan geçmemiş berberlerin insanlara tıbbi müdahaleler yapması örneğine başkent dışındaki şehirlerde de rastlanmaktadır. Örneğin, 1889 yılında Diyarbakır'da berber Kigork, dizinden rahatsız olan bir hastayı ameliyat etmişti. Ameliyattan sonra hastanın dizi şişmiş ve hastalığı daha da şiddetlenerek hayati tehlikesi ortaya çıkmıştı. Hasta yakınlarının şikayeti üzerine konudan haberdar olan Dahiliye Nezareti, 22 Nisan 1889 tarihinde Tıbbiye Nezaretine konuyu ileterek gereğinin yapılmasını talep etmişti (BOA.DH.MKT.1621/4, 1659/87).

Devlet, ehliyetsiz kişilerin insanlara tıbbi müdahalelerde bulunmalarının önüne geçmeye çalışırken bir taraftan da taşrada bizzat devlet görevlilerinin ehliyetsiz berberleri sağlık alanında görevlendirdiklerine şahit olunmaktadır. Örneğin, 1895 yılında Burdur sancağında berberler ile bazı ihtiyar kadınlar aşı yapmaktaydılar. Konunun ulaştığı Dahiliye Nezareti, 17 Aralık 1895 tarihinde, aşı uygulamasının ehliyetli kişiler tarafından yapılması için ilgililere gerekli emri vermişti (BOA.DH.MKT.414/5). Berberlere aşı yaptırılması uygulamasına bir kez de Beyrut vilayetinde rastlanmaktadır. Vilayette 1912 yılında görülen çiçek hastalığının önlenmesi amacıyla aşı uygulanmaktaydı. Beyrut Belediyesine, 200 kuruş maaşla diplomalı bir sıhhiye memurunun istihdam edilebilmesi için gerekli ödenek gönderilmesine rağmen belediye meclisi bir berberi bu işle görevlendirmişti. Durumdan haberdar olan Dahiliye Nezareti, 27 Temmuz 1912 tarihinde Beyrut vilayetine bir yazı yazarak berbere aşı yaptırılmasına son verilmesi ve diplomalı bir sıhhiye memuru istihdam edilmesi emrini vermişti (BOA.DH.İD. 48/44).

Devlet görevlilerinin berberlerin sağlıkçı yönlerinden faydalanmaları bazen tercihten öte zorunluluktan kaynaklanmaktaydı. Üstelik bu faydalanma sünnet, hacamat gibi basit tıbbi müdahalelerde değil adli otopsi gibi bizzat doktorlarca yerine getirilmesi gereken konularda olmaktaydı. 1879 tarihli *Usulü Muhakemat-ı Cezaiyye Kanunu*, şüpheli ölümlerde adli otopsi işleminin bir veya iki doktor tarafından savcı huzurunda yapılmasını hüküm altına almıştı (Zorlu, 2017: 186,188). Buna rağmen 1908 yılında Anamur'da doktor bulunmaması sebebiyle, adli olaylarda yaralananların muayene, tedavi ve raporlarının hazırlanması berberlerce yapılmakta, hatta öldürülen kişilerin otopsisinin yapılarak raporlarının hazırlanmasını bile berberler yerine getirmekteydi. Böylesi önemli görevlerin berberler eliyle icra edilmesi, adli süreçleri de etkileyebilecek olan bir takım sıkıntıları da beraberinde getirmekteydi (BOA.DH.MKT.1257/11).

Devletin berberlerin sağlıkçı yönlerinden faydalanmasına, savaşa hazırlık kapsamında da rastlanmaktadır. Bu babdan olmak üzere Ocak 1909'da Bulgaristan Komiserliği Burgaz'da bulunan ve çıkabilecek bir savaşta yaralıların tedavisinde doktorlara yardım edebilecek olan berber esnafının tespitini yaparak kendilerine gerekli tebligatı yapmıştı (BOA.A.}MTZ.(04).174/8).

Görüldüğü gibi hem toplum hem de devlet, berberlerin sağlıkçı yönlerinden istifade etmektedir. Bu durumu zorunlu kılan temel sebep, devletin sunduğu tıbbi hizmetlerin yetersizliği idi. İhtiyaç duyduğu tıbbi hizmete ulaşamayan insanlar, geleneksel olarak bu tür işleri yapan kişilerden faydalanmaktaydılar (Özdemir, 2016: 123). Devlet de sağlık hizmetini doktorlar vasıtasıyla sunamadığı durumlarda berberlerin bu yönlerinden istifade etmeye çalışmaktaydı.

Tıbbiye mezunu olmayan kişilerin imtihandan geçirilerek kendilerine şahadetname verilmesi uygulamasına XX. yüzyıl başlarında da devam edilmiştir. Örneğin, Beyoğlu'nda kahvecilik ve berberlik yapan Mehmet Ağa, 1907 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye başvurarak dükkânında dış çektiğini, imtihanının yapılarak tarafına şahadetname verilmesini talep etmişti. Mektep, 2 Temmuz 1907 tarihinde Zaptiye Nezaretine bir yazı yazarak berber Mehmet'in ruhsatsız olarak dış çektiğinin anlaşıldığını, imtihanının yapılarak ruhsat verilmeye kadar bu işten men edilmesini ve kefalete bağlanmasını talep etmişti. Zaptiye Nezareti, berber Mehmet'i dış çekmekten men ettiği gibi kahveci esnafından İsmail Hakkı'yı da kefil almıştı. 14 Temmuz 1907 tarihli kefalet senediyle İsmail Hakkı, berber Mehmet'in ruhsat alıncaya kadar dış çekmeyeceğini, çektiği takdirde kendisinin derhal yetkililere bilgi vereceğini, aksi takdirde Mehmet'e verilecek cezanın kendisine ait olacağını ifade etmekteydi (BOA.ZB.40/59, 347/95).

Şahadetnamesiz kişilerin zaptiye güçleri tarafından men edilmeleri ve kefalete bağlanmaları örneğine aynı yıl bir kez daha şahit olunmaktadır. Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti, Zaptiye Nezaretine yazdığı 19 Mayıs 1907 tarihli yazısında, Beyoğlu Ağa Camii karşısında bulunan kahvehane ve berber dükkânında, Mehmet Osman ve Hakkı bin Hacı isimli kişilerin dış çektiklerini, hacamat yaptıklarını, frengi tedavisi uyguladıklarını hatta küçük cerrahi operasyonlar yaptıklarını bildirmekteydi. Nezaret, yazısını "...mezkûr tabiplik taslayanların icra-yı sanattan meniyle kefalet-i kuvviyeye rabtları" cümlesiyle bitirmekteydi. Bu talep üzerine zaptiye görevlileri ilgili kişileri men ettikleri gibi ayrıca kefalete bağlamışlardı (BOA.ZB 40/41, 347/64).

Doktorluk yapmak için tıp okullarından mezun olmak, hacamat yapmak, sünnet etmek, dış çekmek gibi basit tıbbi müdahaleleri yapmak için imtihandan geçerek şahadetname almak gerekirken zaman zaman ehil olmayan insanların ellerinde de şahadetnameler bulunduğu görülmektedir. Örneğin, Halep'te bazı berberlerin, hatta bazı attar, kahveci ve semercilerin ellerinde şahadetnameler bulunmakta ve bu insanlar göz doktorluğu yapmaktaydılar. Tedavi olmak amacıyla bu kişilere müracaat eden birçok hasta çeşitli sıkıntılara düşmekteydi. Durumdan haberdar olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Dâhiliye Nezaretine yazdığı yazıda "...böyle birtakım şarlatanların yedine tasdiknameler virilmesi şayan-ı dikkat bulunmuş olup..."diyerek gereğinin yapılması talebinde bulunmuştu. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, 22 Ağustos 1903 tarihinde Halep Valiliğine konunun incelenerek gereğinin yapılması emrini vermişti (BOA.DH.MKT.753/69).

Berberlerin izinli veya izinsiz olarak doktorluk alanına girmelerinin yanı sıra doktorların da zaman zaman berber kethüdası olarak berberlik alanına girdiklerine şahit olunmaktadır. Örneğin, 1882 yılında Cerrah Osman Ağa irade-i seniyye ile berber kethüdası olarak görevlendirilmişti (BOA.MB.İ.109/209). Osman Ağa'nın mesleği fiilen icra ettiğiyle ilgili bir bilgi bulunmasa da kethüdalık makamının, mesleği hükümete karşı temsil etme, hükümet emirlerini üyelere bildirerek uygulanmasını sağlama, üyeler arasındaki anlaşmazlıkları çözme, mesleğe giriş ve yükseliş konularını düzenleme gibi görevleri olduğu (Canatar, 2002: 333) göz önüne alındığında mesleğin baş idarecisi olduğu anlaşılmaktadır. Yine, Galata bölgesi berber kethüdalığı 1893 yılında sarayda görevli Cerrah Bayram Efendi'ye verilmişti. Bir müddet sonra İstanbul berber kethüdalığı da aynı kişiye verilince berber esnafı bu atamaya itiraz etmiş, neticede Bayram Efendi İstanbul berber kethüdalığından alınmıştı (BOA.Y.PRK.ŞH.4-68; BOA.İ.DH. 1235/96721). Ayrıca bazı kazaların berberler kethüdası da hassa cerrahbaşısı tarafından atanmaktaydı. Bu yetkinin cerrahbaşına verilmesinin, bazı berberlerin bir takım cerrahi operasyonlar yapmasından kaynaklandığı açıktır (Turna, 2012: 174; Perk, 2017: 28). Görüldüğü gibi berberlik ve doktorluk arasındaki ilişkide sadece berberler karşı alana müdahalede bulunmamakta, idari sıfatla da olsa doktorlar da berberlik alanına girmektedirler. Bu durum, toplum tarafından kabul edilmiş olan berberlik ve doktorluk arasındaki geçişkenliğin devlet tarafından da özümsemişliğine işarettir.

SONUÇ

İnsanın doğal ihtiyaçlarından olan berberlik hizmetlerinin tarihin en eski çağlarından itibaren bir şekilde yerine getirilmiş olması gerekir. Berberliğin Osmanlı toplumunda görünür hale gelmesi Kanuni Sultan Süleyman döneminde kahvehanelerin ortaya çıkmasıyla olmuştur. Bu dönemde berberler kahvehanelerin bir köşesine yerleşmiş ve süreç içerisinde kahveci esnafının gediği halini almıştı. Buna rağmen seyyar berberler de varlıklarını devam ettirmişlerdi. Kahvehanelerin bir takım sebeplerle zaman zaman kapatılması, bu usulü değiştirmiş ve zamanla müstakil berber dükkânları ortaya çıkmıştır.

Osmanlı toplumunda berberler saç ve sakal tıraş etmeye ilave olarak sağlık alanında da hizmet vermekteydiler. Bu alanda diş çekme, hacamat yapma, sünnet etme gibi bir takım basit tıbbi müdahaleler yapmakta, hasta muayene ederek ilaç vermekte ve diz ameliyatı gibi daha ileri cerrahi operasyonlar icra etmekteydiler.

Berberlerin sağlık alanındaki faaliyetlerine başkent de dâhil olmak üzere ülkenin birçok bölgesinde rastlanmaktadır. Bu durum, Osmanlı toplumunun, ihtiyaç duyduğunda kolayca ulaşabileceği ve geleneksel olarak sağlık sektöründeki faaliyetlerine aşına olduğu berberlerin bu alandaki hizmetlerini kabullenmiş olduğunun göstergesidir. Devlet ise tıp eğitimi görmemiş olan berberlerin sağlık alanındaki faaliyetlerini daima yakından izlemiş, bu konuda denetimler yapmış, irade ve kanunlar çıkarmıştır. Ayrıca insanların konuyla ilgili şikâyetleri, mahkemeler, Meclis-i Tıbbiye, Mekteb-i Tıbbiye, Şehremaneti, Zaptiye Nezareti, Sadaret, Meclis-i Vala gibi devletin en üst makamlarının da dâhil olduğu soruşturma süreçleriyle titizlikle sonuçlandırılmıştır. Osmanlı Devleti, berberlerin tıbbiyeden mezun bir doktor gibi hasta muayene ederek tedavi uygulamasını yasaklamış olmasına rağmen yapılacak imtihanda başarılı olmak şartıyla diş çekme, sünnet etme, hacamat yapma gibi tıbbi müdahaleler yapmalarına izin vererek belli alanlarda onları resmen tanımıştı.

EXTENDED ABSTRACT

Cutting and shaping the hair and beard, which is one of the most basic needs of man, have been fulfilled even if not professionally since the oldest ages of history. In Ottoman society, barbers settled in one corner of the coffeehouses opened during the reign of Suleiman the Magnificent. In the process, the closure of coffee houses for various reasons led to the emergence of detached barber shops. Evliya Celebi states that there are 300 barber shops in Istanbul, that 400 barbers practice their profession in these shops, and mobile barbers who do not have a shop also serve people. It is known that mobile barbers continued their services until the beginning of the 20th century.

During the reign of II. Abdulhamid, a modernization process began in barber shops. While customers were shaved by sitting on sofas in the previous periods, barber chairs were now being used. In addition, innovations were made in areas such as the clothing of the employees, the materials used in shaving services, and the furnishings of the shops. In the Ottoman period, barbers were also working as health personnel in addition to shaving service.

While examining the barbering profession in the last period of the Ottoman Empire, one of the issues that should be emphasized should be their services in the field of health. In this period, barbers practiced dentistry, circumcision, cupping, gave medicines against diseases such as scabies, eczema, eye pain, cold, syphilis, and baldness, intervened in fractures and dislocations, applied treatments with leeches and bottles, and performed some surgical operations. However, a barber was not dealing with all the listed jobs, he was working in that field by gaining skills in some of them.

The state has taken some measures to prevent people from being harmed by the activities of the barbers in the field of health. In the 1840s, barbers who wanted to serve in the field of health were tested at the Ottoman Medical School and certificates were given to those who were successful. In addition, inspections were carried out in Istanbul and barbers who provided health services without a certificate were banned and the drugs and tools they used were confiscated. The state carefully examined the complaints of the people who were harmed as a result of the medical interventions of the barbers, punished the barbers who were found to be faulty, and also ordered the payment of compensation when necessary.

Despite the legal regulations and inspections, the activities of the barbers who did not pass the examination in the field of health could not be stopped. This situation could be seen not only in the capital Istanbul, but also almost everywhere in the country. In fact, barbers were not only limited to simple medical interventions, but also performed surgical operations that had to be done by doctors themselves. For example, in 1889, a barber in Diyarbakir operated on a patient with knee discomfort. After the operation, the patient's knee swelled, and his disease became more severe and life-threatening.

While the state was trying to prevent unqualified people from giving medical interventions to people, it is also witnessed in the provinces that state officials themselves assigned unqualified barbers in the field of health. For instance, barbers were administering vaccines in Burdur in 1895 and in Beirut in 1912. The central administration, aware of the situation, ordered that the vaccine

be administered by a healthcare professional. It was sometimes out of necessity that the state officials in the provinces benefited from the health care aspects of the barbers. For example, since there was no physician in Anamur in 1908, the forensic autopsy procedure, which had to be performed by the physicians according to the relevant legal regulation, was carried out by barbers. It is seen that the state was in an effort to benefit from the health care aspects of barbers within the scope of preparation for war. For example, in Burgas in 1909, barbers who could assist doctors in the treatment of the wounded in a possible war were identified and registered, and the necessary notification was made to them.

As it is seen, both the society and the state benefited from the health aspects of barbers. The main reason for this situation was the inadequacy of the health services that the state could provide to the society. When people could not access the health services they needed, they resorted to barbers with whom they were familiar with such services. The state also tried to benefit from these aspects of barbers when they could not provide health services through doctors.

In the relationship between barbering and medicine, not only barbers intervene in the opposite field, but it is witnessed that doctors also enter the field of barbering, albeit in an administrative capacity. For example, it is witnessed from time to time that some doctors are appointed to the position of chamberlain, which serves as the chief administrator of the barbering profession. This indicates that the transition between being a barber and a doctor is not only internalized by society but also by the state.

Çıkar Çatışması Bildirimi

Yazar, bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve yayımlanmasına ilişkin herhangi bir potansiyel çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Destek/Finansman Bilgileri

Yazar, bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve yayımlanması için herhangi bir finansal destek almamıştır.

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu araştırma için etik kurul iznine ihtiyaç yoktur.

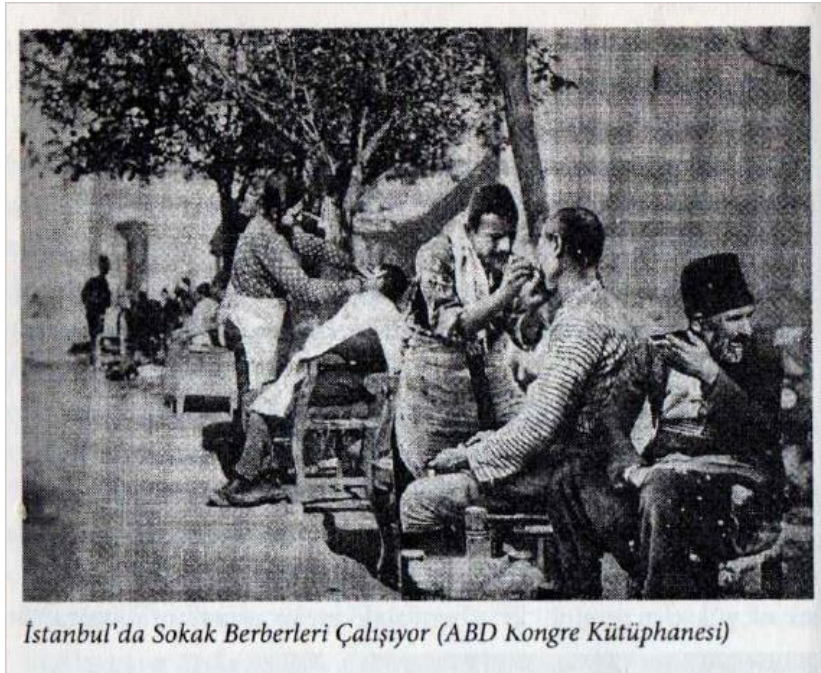
KAYNAKÇA

- Aksu, F.A. (1996). *Geleneksel erkek berberliği*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BOA.(Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi).A.}MKT.(Sadaret Mektubi Kalem Belgeleri) 89/30.
- BOA.A.}MKT.DV. (Sadaret Mektubi Kalem Deavi Yazışmalarına Ait Belgeler)39/75.
- BOA.A.}MKT. (Sadaret Mektubi Kalem Belgeleri) MHM. (Mühimme Kalem Odası Belgeleri) 216/100.
- BOA.A.}MKT.MVL. (Sadaret Mektubi Kalem Meclis-i Vâlâ Yazışmalarına Ait Belgeler)70/41.
- BOA.A.}MKT.UM. (Sadaret Mektubi Kalem Umum Vilayat Evrakı)69/28.
- BOA.A.}MTZ.(04).(Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı) 174/8.
- BOA.DH.İD. (Dahiliye Nezareti İdare Evrakı) 48/44.
- BOA. DH.MKT. (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalem) 414/5, 753/69, 1231/91, 1257/11, 1621/4, 1659/87, 1814/150, 2544/96.
- BOA.İ.DH. (İrade-Dahiliye)1235/96721.

- BOA.İ.MVL. (İrade Meclis-i Vala Belgeleri) 265/10070, 321/13637, 265/10070.
BOA.MB.İ. (Mabeyn-İrade Belgeleri)109/209.
BOA. Y.PRK.ŞH. (Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı) 4/68.
BOA.ZB (Zaptiye Nezareti Belgeleri) 40/41, 40/59, 347/64, 347/95.
Canatar, M. (2002). Kethüda. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25, 332-334.
Gedikler, H.G., & Saadet T. (2019). Osmanlı'dan günümüze İzmir kahvehane kültüründen kesitler. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 10(2), 55-82, <https://doi.org/10.18354/esam.555596>
Gerlach, S. (2017). *Türkiye günlüğü 1573-1576*. Cilt 1, 3. basım (Ed. Kemal Beydilli, çev. Türkis Noyan). Kitap Yayınevi
Göktaş, H. (2014). XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde hekim hasta ilişkileri ve diplomasız hekimler. *History Studies*, 6(6), 99-105.
Kıa, M. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nda gündelik hayat*. Pozitif Yayınları.
Koçu, R.E. (2002). *Tarihte İstanbul esnafı*. Doğan Kitapçılık.
Ünver, A.S. (1967). *Ressam Ali Rıza Bey'e göre yarım asır önce kahvehanelerimiz ve eşyası*. Sanat Yayınları.
Memalik-i mahrusse-i şahanede tababet-i belediye icrasına dair nizamname, *Düstur*, 1/2, s. 814-816, Matbaa-i Amire.
Özdemir, M. (2016). *Osmanlı fetva mecmualarında tıp*. (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi).
Perk, H. (2017). *Mahallemizin ilk sağlıkçıları: Berberler*. Kültür Sanat Basımevi.
Turna, N. (2012). Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da berber olmak, berber kalmak. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (9), 171-188.
Yücel, Y. (1992). *Osmanlı ekonomi kültür uygarlık tarihine dair bir kaynak es'ar defteri (1640 Tarihli)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
Zorlu, S.E. (2017). *Osmanlı tıp hukuku*. Adalet Yayınevi.
Zorlu, S.E. (2017). *İslam ve Osmanlı hukukunda tıbbi müdahaleden doğan hukuki sorumluluk*. [Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi].

EKLER

Ek: İstanbul'da Sokak berberleri

(Kıa, 2013: 58)